

ETYKA W SZKOLE

Magdalena Środa

PROGRAM LEKCJI ETYKI DLA SZKOŁY PODSTAWOWEJ (KL. 4-6)*

Opracowany na podstawie „Podstaw programowych kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych”

Uwagi wstępne

Program składa się z dziewięciu części, które ułożone są w określonym porządku; każda powiązana jest merytorycznie z poprzednią. Realizacja każdej wymaga coraz większych umiejętności, wiedzy, a także dojrzałości uczniów i przygotowania nauczycieli.

Uszeregowanie kolejnych tematów w tym programie nie ma charakteru ściśle leksykalnego. Całość można traktować dość elastycznie i dopasowywać tematy podstawowe i bardziej szczegółowe zagadnienia do poszczególnych grup dzieci (do ich potrzeb dyskusowania, wrażliwości, dojrzałości, okoliczności zewnętrznych itd.).

Program nie jest związany z historią filozofii; nie przewiduje się (w pierwszych latach nauczania etyki) konieczności czytania fragmentów lektur filozoficznych ani też znajomości podstaw filozoficznych (choć możliwości korzystania z krótkich fragmentów tekstów filozoficznych nie można i nie należy wykluczać). Ciężar wprowadzenia programu w życie i jego realizacji spoczywa przede wszystkim na nauczycielach. Bardzo istotnym wymogiem programu i nauczania etyki w szkołach wszelkiego typu jest filozoficzne przygotowanie nauczycieli. Powinni być to absolwenci wydziałów filozofii posiadający uprawnienia pedagogiczne lub nauczyciele legitymujący się dyplomem ukończenia podyplomowych studiów w zakresie filozofii i etyki.

Nauczyciele, prócz należytego przygotowania filozoficznego, powinni być zapoznani z publikacjami metodycznymi, opisującymi możliwe „gry i zabawy”, niezbędne niekiedy, by zainteresować dzieci jakimś tematem i wciągnąć je w dyskusję.

* Program dopuszczony do użytku szkolnego przez Ministerstwo Edukacji Narodowej (DKW-4014-3/00).

Do przeprowadzenia niektórych lekcji użyteczne mogą być fragmenty lektur z literatury pięknej, jak również wiedza i umiejętności pozyskiwane na innych lekcjach. Zajęcia z etyki mają mieć charakter integrujący materiał; nauczyciel etyki powinien, w pewnych granicach, dopasowywać swoje treści nauczania do materiału przerabianego przez uczniów na języku polskim, historii, podczas zajęć z wychowania do życia w rodzinie, wychowania patriotycznego i obywatelskiego.

Lekcje z etyki powinny być miejscem, gdzie niektóre zagadnienia, stając się przedmiotem dyskusji, uzyskują refleksyjną „oprawę moralną”. Etyka bowiem to nie tylko powiększanie wiedzy, ale i samowiedzy.

Cele edukacji

Cele nauczania etyki w szkole podstawowej dotyczą w znacznie mniejszym stopniu zdobycia określonej wiedzy niż nabycia pewnych umiejętności. Oto cele programu:

A. Cele ogólne

- rozbudzenie refleksyjności, samowiedzy i wrażliwości moralnej,
- umiejętność rozpoznawania i hierarchizowania podstawowych wartości,
- umiejętność zabierania głosu w dyskusji, mówienia o sobie, otwarcia na to, co mówią inni,
- umiejętność uporządkowanego i poprawnego myślenia i przedstawiania racji,
- refleksyjna, uwzględniająca wartości, postawa wobec świata.

B. Cele szczegółowe

- znajomość głównych pojęć i terminów etycznych objętych programem nauczania,
- znajomość i rozumienie zagadnień etycznych objętych programem nauczania,
- znajomość poglądów i stanowisk etycznych objętych programem nauczania,
- orientacja w głównych systemach myślenia etycznego,
- rozumienie istoty problemów etycznych; umiejętność ich wyróżniania i określania,
- umiejętność porządkowania zagadnień etycznych znajdujących się w blokach tematycznych,
- umiejętność dawania przykładów obrazujących ważne problemy etyczne.

Treści nauczania

Program składa się z dziewięciu bloków tematycznych ułożonych w porządku, który stopniowo odsłania i coraz ściślej wyróżnia tematykę moralną. Jest to program maksimum. Nauczyciel nie musi realizować całości (*gwiazdkami zaznaczone są zagadnienia o charakterze nadobowiązkowym). Dodatkowe uwagi do poruszania się po programie, propozycje co do sposobów jego realizacji, do-

boru materiału etc. powinny być zawarte w podręcznikach lub publikacjach metodycznych, opartych na niniejszym programie. Do każdego bloku tematycznego są dołączone zagadnienia dotyczące, przede wszystkim, hasłowo ujętych tematów lekcji lub bloków lekcyjnych, które mają inspirować i ukierunkowywać dyskusję. Zagadnienia można realizować na jednej lub nawet na kilkunastu lekcjach, w zależności od wagi danego zagadnienia lub zainteresowania nim uczniów.

A oto treści nauczania przeznaczone dla kolejnych trzech klas (4–6), wyznaczone przez bloki tematyczne (A) wraz z zagadnieniami (B), metodami pracy (wraz z przykładowymi pytaniami) (C) oraz osiągnięciami (D):

Klasa 4

A. Blok tematyczny: „Poznaj samego siebie”. Tożsamość i więzi.

B. Zagadnienia

1. Rozpoznawanie własnej tożsamości. „Kim jesteś”?
2. Określanie siebie w kategoriach: pamięci przeszłych zdarzeń, poczucia sprawczości, odpowiedzialności, myślenia, czucia (czy „ja” to moje ciało? – moje myśli? – moje ubrania? Czy gdy przestaję myśleć, przestaję istnieć?).
3. Określanie siebie w kategoriach identyfikacji wspólnotowych (jestem dzieckiem, uczniem, Polakiem, przyjacielem, bratem etc.).
4. Rzeczywistość i plany. Rzeczywistość i ideał („kim jestem?”, a „kim chciałbym być?”).
- 5*. Odróżnianie orzeczników opisowych od oceniających („X jest wysoki”, „X jest uczciwy”).
6. Zalety i wady własne. Zalety i wady innych (czy zalety innych to to, co u nich lubimy? Czy można mieć zaletę nielubianą przez innych?).
8. Co to jest ideał? (Ideał przyjaciela, ideał nauczyciela, ideał ojca etc.).

C. Metody pracy

Luźna dyskusja prowadzona najlepiej w kręgu. Każdy po kolei mówi „kim jest”.

Zabawy w grupach lub parach dotyczące osobowej charakterystyki. Czytanie na głos fragmentów literatury pięknej poruszających zagadnienia tożsamości osobowej i wspólna dyskusja nad nimi. (np. *Alicja w krainie czarów*, *Podróże Guliwera*).

Przykładowe pytania: *Czy gdybyś utracił pamięć byłbyś tą samą osobą? Co jest najważniejsze do określania, tego, kim jesteś (zdarzenia z przeszłości, twój charakter, uczucia, związki z innymi ludźmi)? Czy jesteś tylko tym, kim jesteś, czy też tym, kim (jeszcze, już) nie jesteś? Czy zmieniając środowisko pozostajesz tą samą osobą czy zmieniasz się, jak? Kto kształtował i kształtuje twoją tożsamość (rodzice, dziadkowie, książki, religia, szkoła, telewizja itd.)? Czy chciałbyś być kimś innym, niż jesteś?*

Które z wad są najgorsze, jakie zalety są najlepsze? W jakich okolicznościach można powiedzieć, że jedna osoba jest gorsza lub lepsza od innej? Na czym polega „lepszość”?

D. Osiągnięcia

- Umiejętność zabierania głosu, otwartość i gotowość do dyskusji.
- Umiejętność mówienia o sobie, wzajemne poznanie dzieci w grupie.
- Umiejętność określania własnej tożsamości (poczucie ciągłości zdarzeń, rola pamięci).
- Uchwycenie bogactwa relacji międzyosobowych (w poczuciu własnej tożsamości).
- Odróżnianie opisu od oceny, wad od zalet.
- Refleksja nad tym, co to znaczy „mieć zalety” i jaka jest ich funkcja.
- Odróżnianie zalet i wad moralnych od innych cech (sprawnościowych, intelektualnych).
- Umiejętność opisywania osobowych i moralnych ideałów.

A. Blok tematyczny: Wzór i autorytet moralny

B. Zagadnienia

1. Charakterystyka różnic pojęciowych: „ideał”, „bohater”, „idol”, „przywódca” („lider”), „wzór”, „autorytet”.

2*. Autorytet kompetencyjny a autorytet moralny; podobieństwa i różnice.

3. Kim jest autorytet moralny? Wymień jego cechy i uporządkuj je.

4. Co to jest mądrość? Na czym polega zaufanie?

5. Nasze zachowania wobec autorytetu: naśladowanie, posłuszeństwo, poszukiwanie rad.

6. Dobre i złe posłuszeństwo.

C. Metody pracy

Portretowanie ulubionych postaci z zakresu literatury, komiksów, filmu, świata zabawek, Internetu, etc.

Uczniowie mogą przynieść zdjęcie lub namalować portret osoby, którą uznają za autorytet i powiedzieć wszystko, co o niej wiedzą (dlaczego jest autorytetem? Co im daje posiadanie autorytetów? Jak można utracić autorytet?). Czytanie na głos w grupie fragmentów literatury (biografie, autobiografie), będących opisami określonych autorytetów lub też: czytanie fragmentów teorii autorytetu (T. Kotarbiński, J.M. Bocheński)*. Zadaniem dzieci jest zastanowienie się i przedstawienie własnej teorii autorytetu moralnego (na podstawie lektur, doświadczeń etc.).

Przykładowe pytania: *Co to znaczy „mieć autorytet”? Czy można mieć autorytet bez bycia uznanym za autorytet? Jak powinien zachowywać się nauczyciel, które chce być autorytetem dla swoich uczniów? Czy autorytet jest kimś doskonałym, mą-*

drym? Czy wiedza, inteligencja, mądrość to to samo – czym się różnią, jak się warunkują? (Czy aby być autorytetem, trzeba być sprawiedliwym? Niedostępnym? Czy i dlaczego darzymy autorytet zaufaniem? Dlaczego jesteśmy posłuszni autorytetom? W jakich sprawach szukamy rad? Czy posłuszeństwo autorytetom może zagrażać naszej wolności?)

D. Osiągnięcia

- Umiejętność odróżniania znaczenia pojęć „wzór”, „bohater”, „przywódca”, „idol” od pojęcia „autorytetu moralnego”.
- Świadomość natury relacji z autorytetem (posłuszeństwo, naśladowanie, przykład, rady).
- Umiejętność rozpoznawania wartości związanych z autorytetem.

A. Blok tematyczny: Wolność i prawa

B. Zagadnienia

1. Poczucie wolności.
2. Rola i charakter ograniczeń zewnętrznych wolności (konieczności fizyczne i fizjologiczne, zakazy, nakazy, rozkaz).
3. Rola i charakter ograniczeń wewnętrznych wolności (własne namiętności, ograniczenia wynikłe z pełnionej roli społecznej i sytuacji: bycia uczniem, dzieckiem, bratem, przechodniem etc.).
- 4*. Różnice między determinizmem fizycznym a determinizmem społecznym i politycznym.
5. Prawa. Jakie jest ich źródło (natura, ludzki rozum, Bóg, społeczeństwo, władza)?
- 6*. Prawa a przywileje, prawa i obowiązki.
7. Posłuszeństwo prawu. Wartość praworządności.
- 8*. Ocena prawa. Czy prawo może być niedobre?

C. Metody pracy

Opis w grupie własnych doświadczeń: bycia wolnym, poczucia wolności, poczucia ograniczeń.

Przykładowe pytania: *Kto jest bardziej wolny: ptak, który fruwa, czy człowiek lecący w samolocie? Kto jest bardziej zniewolony: niewolnik czy człowiek odsiadujący wyrok w więzieniu? Czy prawa dają mi wolność czy ją ograniczają? Czy autorytet ogranicza naszą wolność? Czym się różni samowola od wolności? Czy prawa to przywileje czy obowiązki? Do czego masz prawo, a do czego nie masz (Czy masz prawo do długopisu koleżanki, czy masz prawo do ciepłego posiłku? Czy masz prawo uczyć się w dobrym liceum? Czy masz prawo jeść zwierzęta?). Czy dzieci mają prawa? Czy zwierzęta mają prawa? Czy drzewa mają prawa?*

D. Osiągnięcia

- Umiejętność mówienia o wielu wymiarach poczucia własnej wolności, określania jej, widzenia w kontekście wolności innych.
- Rozumienie pojęcia praw, możliwych źródeł ich pochodzenia.
- Umiejętność łączenia poczucia własnej wolności z poczuciem ładu gwarantowanego przez prawa.
- Uznanie wartości praworządności przy jednoczesnej świadomości faktu, że nie zawsze to, co zgodne z prawem, jest bezwzględnie dobre, i że to, co w pewnych okolicznościach jest dobre z moralnego punktu widzenia, jest nie zawsze zgodne z prawem.
- Świadomość możliwości walki o swoje prawa.
- Odróżnianie praw i przywilejów; praw jako roszczeń od praw jako obowiązków.

Klasa 5

A. Blok tematyczny: Normy i obowiązki

B. Zagadnienia

1. Normy, które rządzą waszym życiem. Charakterystyka, źródło, sposoby obowiązywania, rola nagród i kar.
2. Różne rodzaje norm: obyczajowe, prawne, moralne.
3. Specyfika norm moralnych.
4. Normy moralne i sposób, w jaki nas zobowiązują.
5. Różne określenia obowiązku. Zakres obowiązku (mam obowiązki wobec brata, ale czy mam wobec człowieka na ulicy, psa, ginącego gatunku, niszczonej przyrody?).

C. Metody pracy

(Np.) zabawa w „bezludną wyspę”, gdzie wszystkie dzieci muszą najpierw zastanowić się, czy potrzebne są im jakieś normy działania i dlaczego, a następnie ustanowić je. Zabawa w małą społeczność klasową: ustanowienie konstytucji klasy (zgodnie z jaką procedurą przebiegać będzie to ustanowienie, kto o tym zadecyduje? etc.).

Przykładowe pytania: *Jakie normy rządzą twoim życiem (normy i zasady ustanowione przez rodziców, rodzeństwo, dziadków, kolegów, przeze mnie samego)? Podaj i opisz zwyczaje w twoim domu, zwyczaje w twojej klasie. Co to jest obyczaj kulturowy? Opisz znane ci normy kultury i tradycji, w której się wychowałeś, lub która jest ci bliska. Czy znasz jakieś normy innych kultur odmienne od naszych? W jaki sposób obowiązują nas różne normy? Czy normy można łamać? Czy można usprawiedliwiać ich łamanie? Czy normy obowiązują również wtedy, gdy ci, którzy je ustanowili (np. rodzice) są nieobecni? Dlaczego? Czy masz jakieś normy, które sam ustanowiłeś? Czym się różnią normy prawne od obyczajowych i moralnych? Podaj znane ci normy moralne? Ich brzmienie? Czy sądzisz, że masz jakieś obowiązki wobec*

siebie, nieznanym ci ludzi, planety? W jakim sensie można mieć obowiązki wobec przyszłych pokoleń?

D. Osiągnięcia

- Znajomość różnych norm (rodziny, środowiskowych, kulturowych).
- Świadomość różnicy między różnymi typami norm: zwyczajowymi, obyczajowymi, prawnymi, moralnymi.
- Umiejętność odróżnienia obowiązków w ogóle od obowiązków moralnych. Ich specyfika.
- Zrozumienie poszerzającego się zakresu obowiązków moralnych (bliski, bliźni, zwierzę, przyszłe pokolenia).

A. Blok tematyczny: Odpowiedzialność

B. Zagadnienia

1. Odpowiedzialność za przekroczenie norm a poczucie odpowiedzialności.
2. Odpowiedzialny człowiek a odpowiedzialny uczeń, nauczyciel, polityk – charakterystyka.
- 3*. Normy a cele i intencje zachowań.
4. Odpowiedzialność a sumienie.
4. Odpowiedzialność za siebie.
5. Kręgi odpowiedzialności.

C. Metody pracy

Czytanie fragmentów literatury pięknej obrazujących przypadki zachowań odpowiedzialnych i nieodpowiedzialnych. Dyskusja nad nimi. Lektura fragmentu artykułu M. Ossowskiej* dotycząca prawnej odpowiedzialności, jaką – w historii procesów karnych – ponosiły zwierzęta za popełnione szkody. Lektura A. Schweitzera* dotycząca poczucia odpowiedzialności za zwierzęta (dyskusja nad tekstami).

Przykładowe pytania: *Czy jest się odpowiedzialnym za coś, czego tak naprawdę nie chciało się zrobić? Co znaczy powiedzenie, że „piekło jest wybrukowane dobrymi intencjami”? Czy można ponieść odpowiedzialność karną, czując się przy tym niewinnym moralnie? Czy słyszysz czasem głos sumienia? Kiedy? Czym on jest, jakie jest jego źródło? Czy jesteśmy odpowiedzialni za środowisko? Co to znaczy? Czy jesteśmy odpowiedzialni za przyszłe pokolenia?*

D. Osiągnięcia

- Odróżnianie odpowiedzialności związanej ze złamaniem norm (prawnych, społecznych), czyli „ponoszenia odpowiedzialności” od poczucia odpowiedzialności za (siebie, kogoś innego).
- Świadomość, że postęp moralny polega między innymi na tym, że coraz większy krąg istot obejmowany jest poczuciem odpowiedzialności.

- Wstępne próby refleksji dotyczącej sumienia. Świadomość związku między sumieniem a odpowiedzialnością moralną.

A. Blok tematyczny: Wartości osoby

B. Zagadnienia

1. Godność, honor, poczucie własnej wartości.

- Różnica między przedmiotem i człowiekiem. Co to znaczy być osobą?
- Poczucie własnej wartości, szacunek dla samego siebie a szacunek innych.
- Poczucie godności, godność osobista, godność człowieka (osoby). Wstępna charakterystyka.
- Godność a honor. Porównanie.

C. Metody pracy

Dyskusja w kręgu lub w grupach dotycząca tego, „kim jest osoba”. Przykładowe tezy: „osobą jest ktoś, kto jest odpowiedzialny za to co czyni”, „osobą jest ktoś, kto potrafi współczuć i pomóc innym” „osobą jest istota, która myśli” „osobą jest istota, która umie myśleć o własnej śmierci i o sobie”, „osoba to ktoś, kto umie odczuwać i realizować wartości”. Dyskusja nad tymi tezami.

Przykładowe pytania: *Co to jest osoba? Czym się różni człowiek od rzeczy? Czy pies jest osobą? Czy naród może być osobą? Czy dziecko jest osobą? Co jest najważniejsze dla bycia osobą: myślenie, śmiech, czucie, altruizm, poświęcenie, uczenie się, wiedza, tworzenie kultury? Co to znaczy mieć poczucie własnej godności, czy każdy ma godność? Czy ten, kto ma poczucie własnej godności, posiada zarazem godność osobistą (implikującą szacunek ze strony innych), czy też można mieć poczucie godności własnej nie będąc szanowanym przez innych? Czy istnieje rodzaj godności, która jest niezależna od poczucia godności i godności osobistej? Czy lepiej mieć poczucie niższości czy poczucie wyższości? Przedstaw kryteria właściwej oceny własnej wartości. Godność a honor. Czy honor może mieć złodziej? Czy honor jest jeden czy jest to wartość zależna od wykonywanego zawodu i roli społecznej (czy honor ucznia jest inny niż honor nauczyciela?).*

B. 2. Szczęście osobiste

- Szczęście jako cel życiowych dążeń.
- Szczęście i przyjemności.
- Szczęście i doskonałość.
- Szczęście i dobro moralne.
- Szczęście moje i szczęście innych.

C. Metody pracy

Każdy uczeń siedząc w kręgu opowiada „Czym dla niego jest szczęście?”. Metodą indukcyjną uczniowie próbują zebrać wszystkie wymienione cechy i uło-

żyć z nich spójną definicję pojęcia. Dyskusja na temat warunków wystarczających i koniecznych szczęścia. Czytanie fragmentów literatury pięknej dotyczących wartości i jakości różnych koncepcji (przeżyć) szczęścia (np. *Ania z Zielonego Wzgórza*, fragmenty poezji romantycznej etc.); jak również czytanie krótkich fragmentów książki W. Tatarkiewicza *O szczęściu**.

Przykładowe pytania: *Czy życie szczęśliwe to życie pełne przyjemności? Jakich? Czy przyjemności są warunkiem wystarczającym szczęścia? Czy potraficie wyobrazić sobie kogoś, kto jest szczęśliwy, mimo że całe życie cierpiał? Czy życie moralnie dobre jest warunkiem szczęścia? Czy wiedza daje szczęście? Czy szczęście jest pewną wiedzą?*

B. 3. Doskonałość

– Czym jest doskonałość jako cecha? Doskonały przedmiot, doskonałe zdolności.

- Doskonalenie się jako czynność (doskonalenie fizyczne, osobowościowe).
- Ideał sprawności fizycznej ideał wszechstronności osobowej (samorozwój).
- *Doskonalenie moralne i specyficzne cechy doskonałości moralnej.

C. Metody pracy

Lektura literatury pięknej jako punkt wyjścia do dyskusji, czy doskonałość jest pojęciem neutralnym moralnie, czy pozytywnym z moralnego punktu widzenia (na przykład czytanie fragmentów powieści Dickensa *David Copperfield*, gdzie występuje Fagin, który uczy bezdomne dzieci, jak zostać doskonałym przestępcą). Lektura krótkich fragmentów prac Arystotelesa, Epikteta w celu uzyskania definicji doskonałości moralnej.

Przykładowe pytania: *Czy się różni bardzo dobry posiłek od doskonałego posiłku? Czym się różni dobry ojciec od doskonałego ojca? Czy doskonałość to to, co „nie może być lepsze”, czy też to, co jest najlepiej ze wszystkich rzeczy dopasowane do swojego celu? Jak się ma doskonałość do prostoty, piękna i harmonii? Czy doskonalenie się fizyczne, ogólnosobowościowe może stać w konflikcie z doskonaleniem się moralnym? Kiedy?*

D. Osiągnięcia

- Umiejętność definiowania pojęć abstrakcyjnych. Próba refleksji nad naturą wartości.
- Rozumienie pojęcia osoby i wartości jej przysługujących.
- Odróżnianie różnych znaczeń godności.
- Umiejętność odróżniania godności od honoru i wiązania tego ostatniego z rolą społeczną.
- Określanie innych wartości osobowych: szczęścia i doskonałości.
- Świadomość ważności wartości osobowych i świadomość ich warunkowego charakteru moralnego.

Klasa 6

A. Blok tematyczny: Wartości wspólnoty

B. Zagadnienia

1. Nacjonalizm – patriotyzm – tolerancja

- Grupa, naród, wspólnota, państwo – próba definicji pojęć. Różnice.
- Określenie pojęć: nacjonalizmu i patriotyzmu.
- Wartość patriotyzmu, zagrożenia związane z nacjonalizmem.
- Wartość moralna postawy tolerancyjnej.

C. Metody pracy

Powinno się wykorzystać materiały przerabiane na lekcjach historii, jak również fragmenty narodowej literatury. Dyskusja nad tym, które zachowania, postawy, postacie, mają charakter patriotyczny, które nacjonalistyczny, na czym polega istotna różnica między nimi?

Przykładowe pytania: *Czy naród to to samo co państwo? Kiedy grupa ludzi staje się wspólnotą? Dlaczego niektórzy młodzi ludzie stają się nacjonalistami? Czym się różni tolerancja od obojętności moralnej, czym się różni tolerancja od „nieliczenia się” z innymi?*

B. 2. Uczciwość, rzetelność, praca

- Uczciwość i dobroć (charakterystyka postaw).
- *Rzetelność jako obowiązek.
- *Wartość egzystencjalna, perfekcjonistyczna i moralna pracy.

C. Metody pracy

Lektura literatury pięknej (np. fragmenty autobiografii B. Franklina*, fragmenty książki Defoe *Robinson Crusoe*). Przedstawienie dwóch utopii „ludzi dobrych” i „ludzi uczciwych”, cechy, porównanie.

Przykładowe pytania: *Zastanów się czym różni się uczciwość od dobroci (czy człowiek dobry może być nieuczciwy i odwrotnie?). Czym jest uczciwość? Gdybyś miał wybrać, w jakim społeczeństwie chciałbyś żyć, ludzi dobrych czy ludzi uczciwych, na które byś się zdecydował? Dlaczego dotrzymywanie obietnic jest ważne? Czym dla Ciebie jest praca? Czy społeczność mogłaby istnieć bez pracy? Na czym polega zło bezrobocia?*

B. 3. Sprawiedliwość dystrybucyjna

- *Stosunki wzajemne i niewzajemne.
- Wzajemność i odwet (czy jest rzeczą sprawiedliwą, gdy oddajesz zło za zło?).
- Kryteria sprawiedliwego traktowania i oceniaia.
- Sprawiedliwa dystrybucja dóbr.
- *Sprawiedliwość i słuszność.

C. Metody pracy

Dyskusja na temat zasad sprawiedliwości, dotycząca oceniania (jakie ocenianie jest sprawiedliwe: według pracy, według efektów pracy, według pochodzenia etc.) Opis „sprawiedliwego nauczyciela, „sprawiedliwego polityka” etc.

Przykładowe pytania: *Czy jest rzeczą sprawiedliwą, że wszystkie dzieci muszą chodzić do szkoły podstawowej, a nie wszystkie do liceum? Czy to, co sprawiedliwe, jest słuszne i odwrotnie? Umiejętność odróżnienia kwestii sprawiedliwości od kwestii słuszności (Czy, na przykład, ściąganie na klasówce jest niesprawiedliwe czy niesłuszne?) Czy rozdać coś sprawiedliwie, to znaczy rozdać po równo?*

D. Osiągnięcia

- Zrozumienie, że związki między ludźmi w społeczeństwie rodzą dużo zobowiązań.
- Rozumienie wspólnoty jako grupy ludzi powiązanych tradycją i wartościami.
- Rozumienie wartości patriotyzmu i tolerancji. Niebezpieczeństwa nacjonalizmu.
- Rozumienie znaczenia i ważności najważniejszych wartości wspólnotowych (uczciwości, sprawiedliwość, pracy).
- Rozumienie złożonego sensu pojęcia sprawiedliwości.

A. Blok tematyczny: Wartości międzyludzkie

B. Zagadnienia

1. Życzliwość, troska, miłość, przyjaźń.

- Życzliwość i troska jako możliwe podstawy etyki międzyludzkiej.
- Różne rodzaje miłości.
- Przyjaźń jako wartość.

C. Metody pracy

Analiza krótkich fragmentów tekstów filozoficznych dotyczących „etyki troski”, „etyki życzliwości powszechnej”; czytanie (z rozłożeniem na role) Platńskiej *Uczty*, Arystotelesa *Etyki nikomachejskiej* i fragmentów Starego i Nowego Testamentu* (Pieśń nad Pieśniami, Listy św. Pawła)

Przykładowe pytania: *czy życzliwość i troska mogą zastąpić obowiązki i zobowiązania? Czy gdyby ludzie troszczyli się o siebie wzajem (tak jak matka troszczy się o dziecko) potrzebne byłyby normy, prawa i państwa? Omów różne rodzaje miłości (Czym różni się „zakochanie” od miłości rodzicielskiej? czym się różni miłość do przyjaciół od miłości siostrzanej?). Jaka jest moralna wartość miłości i przyjaźni? Czy istnieje dobra i zła miłość, czy istnieje dobra i zła przyjaźń? Podaj kryteria tych rozróżnień.*

B. 2. Solidarność dobra i zła

- Wartość solidarności.

- Solidarność a inne więzi wspólnoty.
- Solidarność a lojalność.

C. Metody pracy

Dyskusja na temat dobrej i złej solidarności.

Przykładowe pytania: *Czym jest lojalność, wierność, posłuszeństwo? Co ci się kojarzy ze słowem solidarność? Czy solidarność jest więzią moralną czy polityczną? Czy solidarność jest więzią silniejszą niż przyjaźń?*

B. 3. Prawdomówność

- Prawda jako wartość logiczna.
- Prawdomówność jako wartość moralna.
- Obmowa, oszczerstwo, plotka, donos.

C. Metody pracy

Dyskusja nad różnicą znaczeniową między „prawdą” a „prawdomównością”. Różne funkcje prawdy. Zabawa w konstruowanie społeczności nieuznających prawdomówności za wartość. Uwrażliwienie uczniów na fakt, że kłamstwo jest zawsze złe, a prawdomówność zawsze dobra, a jednocześnie że są sytuacje, w ramach których można uzasadnić zatajanie prawdy (jako mniejsze zło). Przykłady takich sytuacji.

Przykładowe pytania: *Dlaczego prawda jest wartością? Czy prawdomówność jest wartością bezwzględna? Czy sądziś, że powiedzenie nieprawdy może być szkodliwe a powiedzenie kłamstwa dobre z moralnego punktu widzenia? Czy istnieją dobre kłamstwa? Czy można powiedzieć, że autorzy bajek kłamią? Czy plotkowanie jest wadą i złem moralnym? Na czym polega zło oszczerstwa, obmowy, donosu? Czy istnieją dobre donosy?*

D. Osiągnięcia

- Zrozumienie roli uczuć w budowaniu więzi nie tylko bliskich, ale i między-ludzkich.
- Uświadomienie złożonego charakteru takich wartości, jak solidarność czy lojalność.
- Rozumienie różnicy między prawdą jako wartością logiczną a prawdomównością.
- Zrozumienie fundamentalnego dla ludzkiej wspólnoty charakteru prawdy i prawdomówności.

A. Blok tematyczny: Uzasadnianie swoich przekonań

B. Zagadnienia

1. Różnice między wiedzą, wiarą, opinią.
2. Różne sposoby ustalania co jest prawdą, różne sposoby weryfikacji prawdy.
3. Fakty i wartości.
4. Uzasadnianie, argumentacja, perswazja, manipulacja.

C. Metody pracy

Dyskusja nad spójnością jakiegoś poglądu i jego konsekwencjami. Dyskusja nad jakimś wybranym przekonaniem etycznym, na przykład: „Polowania są złe i powinny być zakazane” lub: „dzieci powinny mieć takie same prawa jak dorośli”. Uczniowie powinni odróżniać konsekwencje konkretnego czynu od konsekwencji przyjęcia jakiegoś reguły lub sposobu postępowania. Analiza własnych przekonań moralnych: ich źródła, spójność, sposoby weryfikacji. Rola bezinteresowności w formułowaniu własnych sądów. Uczeń powinien ćwiczyć obronę własnych przekonań przed krytyką, a także nauczyć się, podczas zajęć, odróżniać krytykę konstruktywną od destruktywnej.

Przykładowe pytania: *Kiedy mówimy, że coś jest dobre? Kiedy mówimy, że jest słuszne? Jeśli coś lubisz, czy to znaczy, że jest dobre? Jeśli wielu ludzi coś lubi, czy to znaczy, że jest dobre? Czy można lubić coś, co jest złe? Czy możesz wierzyć w rzeczy, których nie znasz i znać takie, w które nie wierzysz? Jakie wpływ na zmianę twoich przekonań mają fakty? Czy możesz odwołując się tylko do języka (a nie do faktów) wpłynąć na zmianę czyichś przekonań? Czy uczciwość jest wartością czy faktem? Jakie znasz sposoby ustalania prawdy (zajrzeć do słownika, zapytać nauczyciela, zorganizować zespół badawczy, zajrzeć do horoskopu, zajrzeć do Biblii, rzucić monetę, poszukać w pamięci, przeprowadzić eksperyment, zajrzeć do gazety), z czego najczęściej korzystasz, do czego masz największe zaufanie?*

D. Osiągnięcia

- Uczeń powinien wiedzieć, że umiejętność uzasadniania własnych poglądów jest bardzo ważna, zwłaszcza gdy dyskutujemy i chcemy, by inni poważnie traktowali nasze zdanie.
- Umiejętność poprawnego rozumowania i unikania błędów logicznych.
- Umiejętność odróżniania wiedzy od przekonań, wiary i opinii.
- Umiejętność odróżniania zdań opisujących fakty od ocen.
- Umiejętność dostrzegania różnicy między weryfikacją faktów, uzasadnianiem twierdzeń, argumentacją, perswazją i manipulacją.
- Uzasadnianie słuszności własnych przekonań moralnych przez odwoływanie się do autorytetów, konsekwencji, koherencji wewnętrznej, bezinteresowności.
- Umiejętność obrony przed krytyką.

Metody i procedury osiągnięcia celów

Merytoryczna wartość programu stanowi jedynie jeden element programu. Drugim, równie ważnym jest metoda. W realizacji niniejszego programu równie istotną rolę odgrywa pytanie – „jak uczyć?” a nie tylko „co ma być przedmiotem nauczania?”. W metodach i procedurach osiągnięcia celów dydaktyczno-wychowawczych niesłychanie ważna jest animacja zajęć (gry, praca w parach,

w zespołach, zabawy, układanki) przede wszystkim zaś różne formy dyskusji i aktywności. Ważne jest, aby rezultatem nauczania była nie tylko wiedza, ale i określone umiejętności: zabierania głosu, słuchania, formułowania argumentów, bronięcia tego, co uczeń uważa za ważne i słuszne. Umiejętności te przydadzą się nie tylko na lekcjach etyki, ale w życiu, zwłaszcza zawodowym, społecznym i politycznym.

W niniejszym programie metody pracy mają charakter wskazówkowy i przykładowy. Szczegółowe ich opracowanie powinno znaleźć się w publikacjach metodycznych dla nauczycieli, stworzonych na podstawie niniejszego programu (metody mogą też zależeć od inwencji nauczycieli lub pomysłowości uczniów, którzy powinni być współanimatorami lekcji).

Lekcje etyki powinny uwzględniać:

- różne formy animacji zajęć (zabawy, zgadywanki, rysowanie portretów, komiksów, „światów wyobrażonych”),
- różne formy dyskusji („przy okrągłym stole”, w kręgu etc.),
- scenki, „przemówienia”, widowiska, mowy „obrończe” i „prokuratorskie”,
- zabawy imaginacyjne (w bezludną wyspę, gdzie trzeba ustanowić normy zachowania się i wzajemnej kooperacji etc.),
- praca i zadania do wykonania w parach lub w grupach (bardzo ważne, by nauczyciel był obserwatorem i animatorem zajęć, by miał je „pod kontrolą”, ale by nie prowadził wykładów. Ważna z tego punktu widzenia jest przestrzenna organizacja klasy).
- czytanie fragmentów mitologii greckiej i innych,
- lektury z literatury pięknej (*Alicja w krainie czarów*, *Podróże Guliwera*, *Dawid Coperfild*, *Robinson Crusoe*, *Mały książe* etc.),
- czytanie krótkich fragmentów lektur z literatury filozoficznej (Arystoteles, Platon, Marek Aureliusz, J.M. Bocheński, M. Ossowska i inni).
- czytanie fragmentów Biblii.
- wykorzystywanie materiałów będących aktualnym przedmiotem nauczania na innych lekcjach (lektury z języka polskiego, historyczne postacie i zdarzenia, zagadnienia poruszane na godzinach wychowawczych, na lekcjach historii i społeczeństwa, jak również na lekcjach poświęconych wychowaniu do życia w rodzinie).

Nauczyciel powinien mieć przygotowane trafne pytania, interesujące przykłady lub problemy, które potrafią zaintrygować, stać się impulsem do dyskusji, które pomogą „otworzyć się” uczniom. Pytania takie powinny posiadać swą wartość teoretyczną, ale zarazem też powinny być istotne z osobistego punktu widzenia.

Standardy osiągnięć (po trzech latach zajęć z etyki)

Standardy odnoszą się do: (1) umiejętności ucznia, (2) wiedzy, którą posiadał, (3) postaw, które powinien zajmować.

1. Standardy umiejętności

- umiejętność zabierania głosu, otwartość i gotowość do dyskusji,
- umiejętność mówienia o sobie, wzajemne poznanie dzieci w grupie,
- umiejętność określania własnej tożsamości (poczucie ciągłości zdarzeń, rola pamięci),
- umiejętność poprawnego rozumowania i unikania błędów logicznych,
- umiejętność odróżniania wiedzy od przekonań, wiary i opinii,
- umiejętność dostrzegania różnicy między weryfikacją faktów, uzasadnianiem twierdzeń, argumentacją, perswazją i manipulacją.
- umiejętność uzasadniania słuszności własnych przekonań moralnych przez odwoływanie się do autorytetów, konsekwencji, koherencji wewnętrznej, bezinteresowności,
- umiejętność obrony przed krytyką,
- umiejętność mówienia o wielu wymiarach poczucia własnej wolności, określania jej, widzenia w kontekście wolności innych,
- umiejętność łączenia poczucia własnej wolności z poczuciem ładu gwarantowanego przez prawa,
- umiejętność walczenia o swoje prawa.

2. Standardy wiedzy (i rozumienia)

- rozumienie pojęcia norm, obowiązków, praw oraz znajomość możliwych źródeł ich pochodzenia,
- znajomość różnych norm (rodziny, środowiskowych, kulturowych, moralnych, religijnych),
- wiedza o złożoności i bogactwie relacji międzyosobowych,
- wiedza na temat charakteru zdań opisowych i oceniających i różnicy między nimi,
- wiedza na temat tego, czym są wady i zalety moralne, odróżnianie zalet i wad moralnych od innych cech (sprawnościowych, intelektualnych),
- wiedza na temat osobowych i moralnych ideałów (autorytetów),
- wiedza dotycząca treści i problemów związanych z następującymi pojęciami: osoba, godność, szczęście, wolność, sumienie, odpowiedzialność moralna, tolerancja, patriotyzm, sprawiedliwość, doskonałość, prawo,
- świadomość, że postęp moralny polega między innymi na tym, że coraz większy krąg istot obejmowany jest poczuciem odpowiedzialności,
- rozumienie, że związki między ludźmi w społeczeństwie rodzą dużo zobowiązań,
- rozumienie wspólnoty jako grupy ludzi powiązanych tradycją i wartościami,
- rozumienie wartości patriotyzmu i tolerancji. Niebezpieczeństwa nacjonalizmu,
- rozumienie roli uczuć w budowaniu więzi nie tylko bliskich, ale i międzyludzkich,
- rozumienie fundamentalnego dla ludzkiej wspólnoty charakteru prawdy i prawdomówności.

3. Standardy postaw

- refleksyjność,
- krytycyzm,
- wrażliwość,
- tolerancja,
- poczucie odpowiedzialności,
- poczucie godności własnej,
- szacunek dla innych,
- szacunek dla praw,
- zaangażowanie w życie wspólnoty.

Ocenie podlegać może zakres wiedzy, jak również nabywanie określonych umiejętności. Uczeń nie może być oceniany ze względu na rodzaj zajmowanej postawy, zwłaszcza zaś za przekonania i poglądy moralne.

Elementy składowe, konieczne do uwzględnienia przy wystawianiu oceny:

1. Zapamiętanie określonych informacji i wiadomości objętych podstawowymi tematami i zagadnieniami znajdującymi się w programie etyki.

2. Nauczenie się fragmentów teorii, stanowisk etycznych, zawartych w tym programie; umiejętność ich porządkowania.

3. Wiedza o określonych filozofach lub postaciach z zakresu etyki i znajomość ich poglądów, znajdujących się w programie, lub których znajomość jest potrzebna do jego realizacji.

4. Rozumienie ważnych terminów i pojęć etycznych; umiejętność ich zastosowania do rozwiązywania lub rozważania problemów; umiejętność zilustrowania problemów moralnych i sposobów ich rozumienia określonymi przykładami.

5. Samodzielność, oryginalność i spójność myślenia.

Narzędzia kontroli

Ucznia ocenia się przede wszystkim na podstawie aktywności w zajęciach, aktywności w poszukiwaniu materiałów, argumentów, dawaniu przykładów, umiejętności dyskusowania. Kryterium oceny powinna być również wiedza dotycząca zagadnień i problemów etycznych oraz stanowisk i argumentów filozoficznych stosowanych w dyskusjach etycznych. Raz na kilka miesięcy zaleca się zrobić sprawdzian polegający na napisaniu krótkiego „eseju”, przygotowaniu wypowiedzi, dialogu lub narysowaniu komiksu (w zależności od wieku ucznia i poziomu nauczania), na jeden z głównych tematów (np. „*Kim jestem?*”, „*Kim jest osoba?*”, „*Moje szczęście*”, „*Czy dzieci mają prawa*” etc.) Ważne jest prowadzenie zeszytu z etyki i zapisywanie, choćby hasłowo, przebiegu i wyników (wniosków) z ważniejszych dyskusji. Zrezygnowałabym z wystawiania tradycyjnych ocen, o ile szkoła daje taką możliwość. Jeśli wystawianie ocen jest konieczne to sądzę, że powinno się oceniać w następujący sposób:

Ocena celująca: wiedza obejmująca poszerzony zakres zagadnień przedstawianych w blokach tematycznych niniejszego programu (dla odpowiedniej klasy); znajomość terminów i pojęć etycznych, znajomość poglądów filozoficznych dotyczących etyki, rozumienie istoty problemów etycznych; aktywność, ciekawość, własne zainteresowania i poszukiwania.

Ocena bardzo dobra: dobra orientacja w zagadnieniach etycznych objętych niniejszym programem (dla odpowiedniej klasy); umiejętność określania i precyzowania terminów etycznych, umiejętne stosowanie argumentacji etycznej w dyskusjach, rozumienie istoty i zakresu problematyki moralnej (w obrębie programu przewidzianego dla określonej klasy).

Ocena dobra: wiedza o podstawowych zagadnieniach etycznych przerabianych w danej klasie; rozumienie problemów moralnych i precyzowanie ich istoty; aktywność podczas dyskusji.

Ocena dostateczna: znajomość głównych terminów etycznych, zagadnień i problemów moralnych (objętych programem dla odpowiedniej klasy). Umiejętność mówienia o nich w sposób uporządkowany i sensowny.

Ocena mierna: minimum wiedzy o głównych zagadnieniach etycznych (objętych programem określonej klasy) i rozumienie ich niezbędne do podjęcia nauki w następczej klasie.

Uwagi o realizacji programu

Należy podkreślić, że program etyki w szkole podstawowej powinien być stosowany w sposób elastyczny. Jego poszczególne tematy i zagadnienia powinny być związane zarówno z zainteresowaniami i możliwościami intelektualnymi uczniów, jak i z tym, co doraźnie (z punktu widzenia społecznego) jest istotne, o czym się publicznie dyskutuje, o czym dyskutują dorośli (jeśli w prasie dyskutowany jest właśnie problem przestępczości wśród młodzieży czy niewrażliwości moralnej, nauczyciel powinien podjąć te zagadnienia łamiąc przyjętą przez program kolejność. Włączanie się do publicznych dyskusji nie może się jednak odbywać za wszelką cenę; młodzież w szkole podstawowej nie jest jeszcze przygotowana do podjęcia tematów zbyt trudnych lub drastycznych). Do wielu tematów i dyskusji nauczyciel powinien wracać co rok, obserwując, czy rośnie ich zrozumienie i jak wzbogaca się zasób wiedzy, doświadczeń zwłaszcza zaś – pojęć i argumentów przedstawianych przez uczniów.

Największy akcent powinien być położony na rozumienie określonych zagadnień i umiejętność ich przedstawiania, precyzowania, odróżniania ich od problematyki pozamoralnej (nie wszystko bowiem, czego się boimy lub co nam się nie podoba jest problemem moralnym). Aby lekcje etyki spełniły swoje zadanie, powinny być prowadzone przez nauczycieli posiadających odpowiednie kwalifikacje, to znaczy wykształcenie filozoficzne (pełne lub podyplomowe).